

СВЕТ СРЕДЊОВЕКОВНИХ УТВРЂЕЊА,
ГРАДОВА И МАНАСТИРА

Омаж Марку Појовићу

The Medieval World of Fortresses, Towns and Monasteries. *Homage to Marko Popović*

Књига је штампана средствима
Града Београда и Министарства просвете,
науке и технолошког развоја Републике Србије
и уз подршку Завода за заштиту споменика
културе града Београда.

This publication is funded by
the City of Belgrade and the Ministry of Education,
Science and Technological Development of
the Republic of Serbia, and supported by
the Belgrade City Institute for the Protection
of Cultural Monuments.

На корици:

Турци освајају Београд 1521,
Отелијусов бакрорез из 1602. године
(М. Поповић, *Београдска тврђава*,
Београд 2006, сл. 5)

On the Cover:

Turkish capture of Belgrade in 1521,
engraving by Otellius, published 1602
(М. Поповић, *The Fortress of Belgrade*,
Belgrade 2006, fig. 5)

АРХЕОЛОШКИ ИНСТИТУТ
Посебна издања број 74

DADOV
Omladinsko pozorište

СВЕТ СРЕДЊОВЕКОВНИХ УТВРЂЕЊА,
ГРАДОВА И МАНАСТИРА

Омаж Марку Појовићу

The Medieval World of Fortresses, Towns and Monasteries. *Homage to Marko Popović*

УРЕДНИЦИ

Вујадин Иванишевић

Весна Бикић

Иван Бугарски

Београд 2021.

АРХЕОЛОШКИ ИНСТИТУТ, БЕОГРАД
Посебна издања, књига 74

ИЗДАВАЧИ

Археолошки институт, Београд
Град Београд – Омладинско позориште ДАДОВ

ЗА ИЗДАВАЧЕ

Миомир Кораћ
Владимир Мијовић

УРЕДНИЦИ

Вујадин Иванишевић, Весна Бикић, Иван Бугарски

РЕЦЕНЗЕНТИ

Милоје Васић, Бојана Крсмановић, Драган Војводић

ЛЕКТОРИ ТЕКСТОВА

Мирјана Радовановић (српски), Дејв Калкат

ГРАФИЧКИ ДИЗАЈН

Данијела Парацки и D_SIGN, Београд

ШТАМПА

БИРОГРАФ, Београд

ТИРАЖ

500 примерака

INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY, BELGRADE
Monographs No. 74

PUBLISHED BY

Institute of Archaeology, Belgrade
The City of Belgrade – Youth theatre DADOV

FOR PUBLISHERS

Miomir Korać
Vladimir Mijović

EDITORS

Vujadin Ivanišević, Vesna Bikić, Ivan Bugarski

REVIEWED BY

Miloje Vasić, Bojana Krsmanović, Dragan Vojvodić

PROOFREAD BY

Mirjana Radovanović (Serbian), Dave Calcutt

GRAPHIC DESIGN BY

Danijela Paracki and D_SIGN, Belgrade

PRINTED BY

BIROGRAF, Belgrade

PRINTED IN

500 copies

ISBN 978-86-6439-057-6

Цртеж на стр. 2: Александар Дероко, *Град Смедереве I* (Уметничка збирка САНУ, инв. бр. 956)

Drawing on p. 2: Aleksandar Deroko, *The Town of Smederevo I* (The SASA Fine Art Collection, Inv. No. 956)

Садржај / Contents

- 10 *Омаж Марку Поповићу*
14 *Homage to Marko Popović*
- 18 Библиографија Марка Поповића
Bibliography of Marko Popović
- 35 Sauro Gelichi, *Jumping on the Dunes: Venice and the Myth of Origin*
Сауро Ђелики, *Скакање по динама: Венеција и мит о њеном пореклу*
Sauro Gelichi, *Saltando sulle dune: Venezia e il Mito delle Origini*
- 47 Момчило Спремић, *Граг Кућиник*
Momčilo Spremić, *Castrum Kupinik*
- 59 Десанка Ковачевић Којић, *Српско злато у Венецији 1429–1439.*
Desanka Kovačević-Kojić, *Serbian Gold in Venice (1429–1439)*
- 69 Срђан Катић, *Исламски верски објекти у Смедеревској тврђави у првим годинама османске власти*
Srđan Katić, *Islamic Religious Buildings from the First Years of Ottoman Rule at Smederevo Fortress*
- 81 Miroslava Mirković, *Prostorno razgraničenje: vojska i grad u Singidunumu i Viminacijumu*
Miroslava Mirković, *Spatial Division between the Military and Civil Realms in Singidunum and Viminacium*
- 97 Ivana Popović, Bojan Popović, *Late Roman Structural Element Construction in Medieval Sacred Structures in the Area of Sirmium Imperial Palace*
Ивана Поповић, Бојан Поповић, *Касноантички трађевински елементи у средњовековним сакралним објектима на простору палатинског комплекса у Сирмијуму*
- 117 Vujadin Ivanišević, *New Finds of “Slavic” Bow Fibulae Class I C from Northern Illyricum*
Вујадин Иванишевић, *Нови налази „словенских” фибула групе I C из Северног Илирка*

- 143 Иван Бугарски, *Гроб коња из Виминацијума и коџа облика турске*
Ivan Bugarski, *A Horse Grave from Viminacium and Reed-Shaped Spearheads*
- 157 Timotej Knific, *Iron Fittings of Early Medieval Knife Sheaths: Evidence from Slovenia*
Тимотеј Книфиц, *Раносредњовековни изведени окови канија ножева из Словеније*
Timotej Knific, *Železni okovi zgodnj srednjeveških nožnic za nože z najdišč v Sloveniji*
- 179 Смиља Марјановић-Душанић, *Замишљени и стварни простори српској средњеј века:*
скица за истраживање ритуала
Smilja Marjanović-Dušanić, *Historicising Space in Medieval Serbia: Towards Exploring Rituals*
- 199 Миклош Такач, *Византијски и италиовизантијски утицаји*
на црквену архитектуру Угарске краљевине у 11. и 12. веку
Miklós Takács, *Byzantine and Italo-Byzantine Influences on Sacral Architecture*
in the Hungarian Kingdom in the 11th and 12th Centuries
Takács Miklós, *Bizánci és italo bizánci hatások a Magyar Királyság 11–12. századi egyházi építészetében*
- 223 Бранислав Тодић, *Цркве Светиој Јована у Студеници и Светиој Николе у Ушћу*
Branislav Todić, *The Church of St John in Studenica and the Church St Nicholas in Ušće*
- 237 Светлана Пејић, *Пећине у сакралном простору манастира Градац*
Svetlana Pejić, *Caves in the Sacral Space of Gradac Monastery*
- 251 Смиљка Габелић, *Релефни украс јужној поршала Леснова.*
Прилој византијској архитектонској пластичици 14. века
Smiljka Gabelić, *Relief Decoration of the Southern Portal of Lesnovo.*
A Contribution to the Byzantine Architectural Sculpture of the 14th Century

- 273 Branislav Cvetković, *Pectoral Cross from the Tersatto Reliquary in Prism of Chronology: The Branković Dynasty, Relics of Neomartyrs, and Despot Vuk*
Бранислав Цветковић, *Надгрудни крст са Трсајској реликвијара у светлу хронологије: династија Бранковића, мошти новомученика и деспој Вук*
- 287 Vesna Bikić, *Керамичке целине и друштвени контексти у раном средњем веку – осврт на примере из српске археологије*
Vesna Bikić, *Pottery Assemblages and Social Contexts in the Early Middle Ages*
– *Examples from Serbian Archaeology*
- 309 Milica Radišić, *Археолошки показатељи веза између словенских култура српској Подунавља и Велике Моравске*
Milica Radišić, *Archaeological Indications of Contacts between the Slavic Cultures of the Serbian Danube Region and Great Moravia*
- 329 Nataša Miladinović-Radmilović, *Појава анкилозирајуће спондилитиса, његова етиологија и могућности лечења у средњем веку*
Nataša Miladinović-Radmilović, *The Appearance of Ankylosing Spondylitis, its Aetiology and the Possibility of Treatment in the Middle Ages*
- 347 Nemanja Marković, Jelena Bulatović, *Археозоолошке одлике средњовековној привређивања на примерима Тврђаве Рас, манастира Свугенице и Рудника*
Nemanja Marković, Jelena Bulatović, *Archaeozoological Aspects of Medieval Subsistence in the Fortress of Ras, Studenica Monastery and Rudnik*

Фотографија: Архива *Политике*
Photo: *Politika* Archive

Изрека каже: „Човек снује, а Бој одлучује“. Тако је и са књигом **Свети средњовековних утврђења, градова и манастира** – намера уредничтва и жеља приложника била је да она буде зборник радова у част Марка Поповића. Уз велико поштовање према његовим доприносима у сазнавању средњовековне прошлости Србије и очувању националне културне наслеђа, зборник је такође требало да покаже, како стручној јавности тако и самом Поповићу, а на начин уобичајен у научном свету, да његово дело представља истинску инспирацију истраживачима различитих дисциплина и генерација. Нажалости, пред крај рада на обликовању публикације зашекла нас је шужна вест о његовом одласку.

Овом књигом одајемо почаст великом археологу, колеги и пријатељу Марку Поповићу.

*The saying goes that man proposes, but God disposes, and it has proved to be true for the book **The World of Medieval Fortresses, Cities and Monasteries**. Its editors and contributors intended it as a festschrift to honour Marko Popović. With great appreciation for his many contributions to unravelling the medieval past of Serbia and preserving the national cultural heritage, it was also meant to show, to specialised publics and Marko Popović himself, in the form common in the academic world, how truly inspiring his exhaustive work has been to researchers from different disciplines and generations. To our deep regret, the sad news of his passing came just as this collection of essays was being put into final form.*

With this book, we pay homage to the great archaeologist, colleague and friend Marko Popović.

Омаж Марку Поповићу

У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 20. ВЕКА АРХЕОЛОГИЈА ДОЖИВЉАВА ПРЕПОРОД НА ЗАПАДНОМ БАЛКАНУ, у некадашњој Југославији, па самим тим и у Србији. Након обимних ископавања у оквиру значајног пројекта изградње хидроелектране Ђердап, археолошка истраживања настављена су, између осталог, опсежним програмима заштите и очувања средњовековног културног наслеђа, од којих поједини трају практично до наших дана. Комплексни археолошки пројекти захтевали су људе „од формата” – истовремено добре организаторе ископавања и научно акрибичне истраживаче. Оба та знамена, али и много више од њих, била су садржана у личности археолога Марка Поповића. Дуже од педесет година он је био доминантна фигура српске археологије средњег века, са изузетно вредним резултатима на захтевном пољу изучавања, заштите и промоције културног наслеђа.

* * *

Марко Поповић је рођен 1944. године у Ужицу, а школовао се у Београду. На Филозофском факултету у Београду дипломирао је 1966. године, магистрирао 1971, а докторирао 1980. Професионалну каријеру започиње 1968. године у Заводу за заштиту споменика културе града Београда, за који остаје везан током целе своје каријере, како учешћем у реализацији низа конзерваторско-реставраторских пројеката на Београдској тврђави, тако и уређивањем његовог гласила *Наслеђе*, чији је и покретач. У Археолошки институт долази 1976. године и у њему остаје све до одласка у пензију 2011. године. Поред тога што је руководио бројним истраживачким пројектима, годинама је водио и научну политику те куће у својству председника Научног већа. Пензионисање није означило крај његове каријере. Многе велике послове урадио је у претходној деценији, при чему можемо истаћи импресивне резултате истраживања и конзервације Новог Брда, тим пре што су се ти радови одвијали у сложеном политичком амбијенту.

Научно усмерење Марка Поповића на археологију пуног и позног средњег века исказано је већ на самом почетку његовог професионалног ангажмана, где је с једнаком пажњом приступао истраживањима и фортификација и сакралних комплекса. Ипак, његов највећи, неисцрпан научни изазов било је проучавање утврђења и система одбране у српским земљама средњег века и на почетку новог доба – са Београдском тврђавом у средишту пажње. Био је један од оснивача и дугогодишњи руководилац Научноистраживачког центра за Београдску тврђаву при Археолошком институту, где је прикупљена огромна грађа и организована датотека старих планова и фотографија, као и документације археолошких истраживања и покретних археолошких налаза, која се односи не само на тврђаву већ и на историјско подручје града Београда.

Изузетан допринос остварио је у изучавању средњовековних утврђења Београда – од времена градње византијског кастела у 12. веку, доградње у време цара Душана и, нарочито, градитељске делатности деспота Стефана Лазаревића која осликава веома значајну етапу развоја српске средњовековне војне архитектуре. Проучавањем развоја фортификација и урбаног језгра Београда у каснијем периоду, између 16. и 18. века, подстакао је развој нововековне археологије у Србији, која је послужила као узор земљама у окружењу. Уз то, дотакао се и проблематике античког Сингидунума, с посебним освртом на преостале материјалне трагове у савременој урбаној матрици, при чему је покренуо и уређивао тематску едицију зборника радова *Сингидунум*, у којој су до сада изашла четири тома.

Више од двадесет година посветио је Марко Поповић истраживањима на подручју Рашке, Новог Пазара и Сјенице – централне области средњовековне Србије. У средишту његове пажње био је комплекс на Градини изнад Пазаришта – Трговишта, који је након укупних сазнања до којих се дошло препознат као Тврђава Рас – знаменито седиште првих Немањића. У наставку изучавања кључних проблема наше националне прошлости посветио се систематским истраживањима Градине у Врсеницама, на рубу Сјеничког поља. Ту је, осим остатака античког и палеовизантијског утврђења, откривен раносредњовековни културни хоризонт са веома значајним траговима утврђивања из 9. века и материјалном културом из времена уобличавања Србије. Резултате тих радова објавио је у детаљним, узорно састављеним монографијама. Обиман пратећи програм теренских рекогносцирања у читавој тој области, приликом којих је откривено више десетина а истражено преко двадесет касноантичких и рановизантијских утврђења, донео је сасвим ново виђење граничног подручја долине Рашке и Пештерске висоравни у доба сутона антике и у раном средњем веку, што је снажно утицало и на развој рановизантијске археологије код нас. У том кључу би требало споменути и истраживања утврде Светиње, по свој прилици Виминакиона 6. века.

Велики део опуса Марка Поповића обухвата проучавање фортификација и настанка урбаних насеби на – градова у српским земљама средњег века. Истраживањима тих проблема он је приступао темељно, повезујући исходе сопствених археолошких истраживања, анализе изворне историјске грађе и резултата ранијих истраживача, што се може видети у публикацијама о Ужичком граду, Магличу и најновијој о Новом Брду. Комплексност утврђених градова у вези је и с питањима која се тичу владарских и властеоских боравишта, њиховог просторног распореда и структуре. Компаративном анализом расположивих података о боравку првих Немањића у области Расе и сазнања о познијим дворovima крај ишчезлог језера на Косову и, доцније, у градовима Београду и Смедереву, успоставио је моделе резиденција средњовековних српских владара.

Други велики тематски круг у научном раду Марка Поповића чине истраживања сакралних комплекса – како манастирских целина тако и појединачних црквених здања. На основу резултата археолошких истраживања, његова проучавања била су усмерена на анализу и тумачење физичких структура, то јест архитектонских остатака објеката у манастирским комплексима и њихове функције у оквиру целине. Још као млад истраживач, крајем шездесетих година прошлог века, открио је и обелоданио црквене комплексе у Панику код Билеће и Св. Петра код Требиња, да би током свог радног века заокружио истраживања средњовековне Митрополије у Београду, Куманице на Лиму, цркве Св. Николе у Станичењу, катедрале града Новог Брда и Шудикове у Будимлји. Обавио је систематска археолошка истраживања комплекса манастира Студенице, која су омогућила целовит увид не само у настанак и развој тог знаменитог светилишта него и

у поједине аспекте живота његове монашке заједнице током средњег века. У склопу проучавања сакралне архитектуре истакли бисмо и његово бављење ктиторским гробовима. Уводна реч је кратка да би објединила све токове плодотворне научне мисли Марка Поповића, па стога овде само спомињемо да је оставио трага и на пољу сигилографије, а нарочито хералдике.

Важно је, међутим, нагласити да је Марко Поповић био археолог изузетно широке ерудиције и великог талента. Захваљујући томе он је утирао нове путеве научне спознаје, превазилазећи конвенционалне оквире чисто археолошке методологије. Уз беспрекорну теренску документацију, на којој је инсистирао, то се односи, с једне стране, на умешно коришћење старе картографске грађе у истраживањима, а, с друге, на архитектонске анализе за које је имао нарочитог дара. Разумевање архитектонског простора и „читање”, често скромних, теренских остатака здања, уз минуциозан стратиграфски приступ истраживањима, обезбедили су читав низ препознатљивих аксонометријских реконструкција којима обилују његове публикације. Веома образован и у сфери историје уметности, још за потребе свог магистарског рада извео је пионирску компаративну анализу археолошких налаза и њихових представа на фрескама у средњовековним црквама. Та веза ће нарочито добити на значају током деценија истраживања српске сакралне архитектуре. Интердисциплинарни приступ Марка Поповића подразумевао је и коришћење аерофотографија, израду стереофотограметријских планова великог формата и организовање геофизичких истраживања на Београдској тврђави још пре распада Југославије, када су такви екскурси представљали праву реткост у нашој археологији. Вреди истаћи и то да је подстакао рана археозоолошка истраживања налаза из Тврђаве Рас. Ипак се по добрим последицама истиче његов кључни утицај на увођење у праксу препознатљивог система обраде и изучавања археолошке керамике што се већ деценијама спроводи у Научноистраживачком центру за Београдску тврђаву.

Посебан значај археолошке делатности Марка Поповића јесте у томе што је своја истраживања по правилу крунисао садржајним публикацијама, често монографијама. Иако је већину радова написао самостално, није се либио коауторстава, у духу правог руководиоца, свесног потребе за тимским радом и интердисциплинарним приступом. Импазантна библиографија, одштампана у овом зборнику, упутиће заинтересованог читаоца на још много детаља његове плодне активности.

У својој пола столећа дугој каријери обављао је различите стручне и друштвене функције. Био је председник Српског археолошког друштва (1987–1990), председник Управног одбора Завода за заштиту споменика културе града Београда (до 2010) и председник Комисије за споменике од изузетног значаја и српска културна добра у иностранству при Министарству културе (2008–2013). Главни је уредник часописа *Наслеђе* и едиције *Синџидунум*, уредник је *Зборника Народног музеја* и члан редакције часописа *Саопштења*. Запажен допринос дао је као члан редакција *Новойазарској зборника* (1982–2007), *Старинара* (1997–2016) и посебних издања Археолошког института. Био је члан Одбора за историју Босне и Херцеговине САНУ.

За свој научни рад и укупан ангажман на очувању и презентацији српског културног наслеђа стекао је угледна признања. Добио је три пута Октобарску награду града Београда: 1974, 1976. (колеktivна) и 1983. године. Добитник је и Априлске награде града Београда 2005. године (са В. Бикић), затим награде града Ужица „С. Пенезић – Крцун” 1989. године и Награде града Новог Пазара 1985. године. У фебруару 2018. одликован је орденом Круне I степена, године 2019. уручена му је Велика повеља града Ужица, а у фебруару 2020. одликован је Сретењским орденом III степена за нарочите заслуге у области културе.

* * *

Марко Поповић словио је за посвећеног, енергичног и ауторитативног археолога, а његов захтеван карактер надалеко је познат. Војничка дисциплина и штедљивост ресурса, нарочито изражени у току теренских истраживања, а многим незамисливи како у оном а још више у овом времену, често су мамиле осмехе његових сарадника. Сарадња с њим представљала је изазов свакојаке врсте, али у коначници резултат је увек био утемељен и неспоран. Неспорна је и његова несебична помоћ коју је пружао колегама у свакој ситуацији и под свим условима. С великим поносом и захвалношћу можемо да истакнемо да је Марко Поповић створио препознатљиву школу у оквиру Археолошког института. Доста рано у каријери постао је синоним за српску средњовековну археологију и узор многим колегама и у земљи и у окружењу, а то је – због широког знања, изузетне мотивације, ефикасности и изванредног истраживачког дара – остао и до данас.

Зборником који посвећујемо успомени на Марка Поповића одајемо почаст његовој непресушној истраживачкој радозналости.

Уредници

Homage to Marko Popović

THE SECOND HALF OF THE TWENTIETH CENTURY SAW A REVIVAL OF ARCHAEOLOGY IN THE WESTERN Balkans, the former Yugoslavia, and thus in Serbia. Large-scale rescue excavations ahead of the construction of the Djerdap hydroelectric power plant were followed by other archaeological projects, including extensive and, in some cases, still ongoing programmes of medieval cultural heritage protection and preservation. Complex archaeological projects required persons of high calibre, combining the qualities of a competent excavation leader and a scrupulous scholar. The archaeologist Marko Popović was both, and much more. For more than fifty years he was a dominant figure in Serbian medieval archaeology with exceptional achievements in the demanding area of the study, protection and promotion of cultural heritage.

* * *

Marko Popović was born in Užice in 1944 and educated in Belgrade, graduating from the Faculty of Philosophy in 1966, taking his master's degree in 1971 and his PhD in 1980. His professional career began in 1968 when he joined the Cultural Heritage Preservation Institute of Belgrade, remaining tied to it ever since through participating in a number of conservation-restoration projects for the Belgrade Fortress and as the initiator and editor of its journal *Nasledje/Heritage*. In 1976 he joined the Institute of Archaeology in Belgrade and remained its member until his retirement in 2011, directing a number of the Institute's research projects and steering its research policy in his capacity as chairman of its Scholarly Council. But retirement was by no means the end of his working days. During the past decade he accomplished much important work, notably the project of the excavation and conservation of Novo Brdo, all the more impressive for its results because it was carried out in complicated political circumstances.

Marko Popović had been focused on the archaeology of the Central and Late Middle Ages from the very beginning of his career, dividing his research attention equally between fortifications and religious complexes. But what remained his biggest and inexhaustible challenge was the study of military architecture and defence systems in the Serbian lands in the medieval and early modern periods – with the Belgrade Fortress at its centre. He was one of the founders and long-standing director of the Institute of Archaeology's Research Centre for the Belgrade Fortress, which has accumulated vast documentation and set up a database of old plans and photographs concerning not only the Fortress but also the whole historic area of Belgrade. He made an exceptional contribution to the study of Belgrade's medieval fortifications – from the twelfth-century Byzantine castellum and the additions built under Emperor Stefan Dušan to, especially, the fifteenth-century building activity of Despot

Stefan Lazarević which marks a particularly important stage in the development of medieval Serbian military architecture. His research on the development of the defences and urban core of Belgrade in a later period, between the sixteenth and eighteenth centuries, encouraged the development of the archaeology of the modern era in Serbia, setting a model followed in neighbouring countries. His research interests included the period of Roman Singidunum as well, focusing especially on its surviving traces in the contemporary urban fabric. He initiated and edited a collective series on the subject, *Singidunum*, consisting of four volumes to date.

Marko Popović devoted more than twenty years of research to the region of Raška, Novi Pazar and Sjenica – the core area of medieval Serbia. His focus was on the complex at Gradina above Pazarište (Trgovište), now identified as the Ras Fortress, the illustrious seat of the first rulers of the Nemanjić dynasty. Continuing his research on important issues of the national past, he embarked on the systematic excavation of the site of Gradina in Vrsenice, at the edge of Sjeničko Polje. Apart from the remains of a Roman and Early Byzantine fortress, the site yielded an early-medieval cultural horizon with significant vestiges of ninth-century fortification and the material culture from the period of the crystallisation of a Serbian polity. These excavations produced an exemplary monographic study. An extensive project of field survey of the whole area, which discovered several dozen and investigated more than twenty late-antique forts produced a very different picture of the border area of the Raška Valley and Pešter Plateau in the period of the decline of late antiquity and in the Early Middle Ages, strongly influencing the development of Early Byzantine archaeology in Serbia. To be mentioned in the same context is the excavation of the fort on the site of Svetinja, most likely identifiable as sixth-century Viminakion.

A good part of Marko Popović's work was concerned with the study of fortifications and the genesis of fortified urban settlements in the medieval Serbian lands. His approach was always thorough, drawing on the results of his own archaeological investigations, rigorous scrutiny of surviving written sources and the work of earlier researchers, as can be seen from the books on the fortresses/castles of Užice, Maglič, and the latest, Novo Brdo. The issue of fortified urban settlements is closely tied to the issue of royal and aristocratic residences, including their layout and structure. Based on a comparative analysis of the available information about the early Nemanjić rulers residing in the Ras area and the discoveries about the later royal residences by a now-vanished lake in Kosovo and, later still, in the cities of Belgrade and Smederevo, he established the patterns of medieval Serbian rulers' residences.

Another important set of topics addressed by Marko Popović concerned sacral complexes, both monastic enclosures and individual church buildings. Basing his research on the archaeological evidence, he focused on the analysis and interpretation of physical structures, i.e., structural remains, within monastic complexes and their original function. Even as a young archaeologist, in the late 1960s, Marko Popović discovered and draw attention to the sacral complexes in Panik near Bileća and St Peter's near Trebinje, wrapping up in the course of his career the exploration of the medieval complex of the metropolitan church in Belgrade, Kumanica on the Lim, the church of St Nicholas in Staničenje, the cathedral of the city of Novo Brdo and Šudikova in Budimlja. His systematic archaeological investigation of the monastery of Studenica has made it possible to create a comprehensive picture of the origin and development of this illustrious religious house, and of some aspects of the everyday life of the monastic community in the Middle Ages. His work on religious architecture also included topics such as the tombs of the founders of churches or monasteries. This short introductory text cannot possibly

cover all areas of Marko Popović's wide-ranging scholarly work, but it should be noted that he also made a contribution in the field of sigillography and, especially, heraldry.

Owing to his exceptionally broad erudition and archaeological talent Marko Popović was able to open new avenues of research, going beyond the boundaries of conventional archaeological method. Apart from impeccably kept excavation records, on which he always insisted, this involved the competent use of historic cartographic sources, and the analysis of structural remains, which was one of his fortes. His understanding of architectural space and skilful reading of frequently meagre structural remains, combined with a meticulous stratigraphic approach, resulted in many axonometric reconstructions typically enriching his texts. Comprehensively knowledgeable about art history as well, even his master's thesis offered a pioneering comparative analysis of archaeological remains and their visual representations in frescoes in medieval churches, establishing a link that would prove its importance particularly in the flourishing decades of the study of medieval Serbian religious architecture. Marko Popović's interdisciplinary approach involved the use of aerial photography, large-format stereophotogrammetric plans and geophysical surveys in the Belgrade Fortress area even before the disintegration of Yugoslavia, when such techniques were still a rarity in the country's archaeology. It should also be noted that he gave impetus to early archaeozoological studies of the finds from the Ras Fortress. But the part of his legacy that stands out for its beneficial impact is that he was instrumental in introducing the distinctive system of processing and studying archaeological pottery that has for decades now been standard practice at the Research Centre for the Belgrade Fortress.

A particularly important aspect of Marko Popović's archaeological work was that he as a rule crowned his research by publication, frequently in the form of insightful monographs. Although the sole author in most cases, he was never ill-disposed towards co-authorship, being aware, as a true leader, of the necessity of teamwork and interdisciplinarity. His impressive bibliography, provided in this volume, will introduce the interested reader to his fruitful archaeological work in more detail.

In his fifty-year-long career Marko Popović held various professional and social positions. He served as president of the Serbian Archaeological Society (1987–1990), president of the Managing Board of the Cultural Heritage Preservation Institute of Belgrade (until 2010) and chaired the Ministry of Culture's Committee on Monuments of Outstanding Importance and Serbian Cultural Assets Abroad (2008–2013). At the time of death, he was editor-in-chief of the journal *Heritage* and the *Singidunum* series, editor of the annual of the National Museum in Belgrade, *Zbornik Narodnog Muzeja*, member of the editorial board of the journal *Saopštenja/Communications*, and member of the Committee on the History of Bosnia and Herzegovina of the Serbian Academy of Sciences and Arts. He also made a considerable contribution in his capacity as member of the editorial board of the journals *Novopazarski Zbornik* (1982–2007) and *Starinar* (1997–2016), and of the Monographs series of the Institute of Archaeology.

His scholarly work and overall achievement in the preservation and presentation of the Serbian cultural heritage earned him prestigious awards. He was a three-time recipient of the October Award of the City of Belgrade: 1974, 1976 (collective) and 1983; of the 2005 April Award of the City of Belgrade (with Vesna Bikić); of the 1989 S. Penezić Krcun Award of the City of Užice; and the 1985 Award of the City of Novi Pazar. In February 2018 he was awarded the Order of the Crown 1st Class, and in 2019 the Order of Sretenje 3rd Class for Distinguished Contributions in Culture.

* * *

Marko Popović was reputed to be a dedicated, energetic and authoritative archaeologist, and his demanding nature preceded him. Unconceivable to many in earlier times and even more so today, his iron work discipline and careful management of resources, which could best be seen during fieldwork, often brought a smile to the faces of his colleagues. Working with him was a challenge in many ways but, at the end of the day, the results were always there, well founded and indisputable. And he generously shared his knowledge and assisted his colleagues in all situations and under all circumstances. It is with great pride and gratitude that we can say that Marko Popović created a recognisable school within the Institute of Archaeology. Quite early in his career he became a synonym for Serbian medieval archaeology, and a role model for many colleagues both in the country and in the region. And he remained one by virtue of his broad knowledge, exceptional motivation, efficiency and outstanding research talent.

With this volume dedicated to Marko Popović we pay homage to his insatiable spirit of inquiry.

Editors

Археозоолошке одлике средњовековног привређивања на примерима Тврђаве Рас, манастира Студенице и Рудника

Немања МАРКОВИЋ

Археолошки институт, Београд

Јелена БУЛАТОВИЋ

Лабораторија за биоархеологију,
Филозофски факултет, Београд

Досадашња сазнања о начинима привређивања становника средњовековних српских земаља, превасходно у области сточарства и исхране, поприлично су оскудна и углавном базирана на малобројним писаним изворима. Стога можемо само у фрагментима да наслућујемо шта се налазило на трпези одређених категорија становништва, као и на чему је почивала економија одређених типова насеља. Међутим, недостатак тих сазнања превазиђен је добрим делом проучавањем животињских остатака, који пружају драгоцене директне изворе података значајних за разумевање улоге животиња у економији средњовековне Србије.¹

Донедавно су једина археозоолошка сведочанства о исхрани средњовековног српског живља представљали остаци животиња из Тврђаве Рас. Захваљујући руководиоцу истраживања Марку Поповићу,² који је иницирао проучавања исхране и привређивања са тог налазишта, анализу животињских остатака извршила је Светлана Блажић. Анализа великог узорка остеоолошког материјала, из јасног археолошког контекста, с пуним правом се може означити као први већи помак у археозоолошким истраживањима средњовековног периода у Србији.³

¹ Поред анализе животињских остатака, истраживања на тему исхране значајно употпуњују проучавања керамичких посуда и трагова њихове употребе. Уп. В. Бикић, *Посуђе и кување у манастиру Студеници у 13–14. веку: анализа шрајова ујошребе*, Архаика 3 (2015) 167–169.

² М. Поповић, *Тврђава Рас*, Београд 1999.

У последњих десетак година археозоологија као научна дисциплина, а посебно средњовековног периода, код нас се убрзано развија и у све већој мери доприноси разумевању и реконструкцији свакодневног живота у прошлости. Иако је број археолошких налазишта са којих су до сада објављени резултати анализе остатака животиња мали, они представљају добру полазну основу за разумевање стратегија привређивања.⁴ Захваљујући новим истраживањима, по први пут смо у прилици да поређењем детаљно објављених археозоолошких резултата из три, могло би се рећи најрепрезентативнија, споменичка комплекса средњовековне Србије – Тврђаве Рас,⁵ манастира Студенице⁶ и Рудника⁷ (карта 1) – установимо да ли су у исхрани и економским стратегијама постојале разлике које су биле условљене различитим карактером, односно функцијом тих места.⁸ Такође, осврнућемо се и на писане податке о употреби животиња у средњовековним српским земљама. Осим због несумњивог значаја за разумевање српског средњовековља, три поменуте студије узете су као репрезентативне и због јасно издвојених, добро проучених и поуздано датованих насеобинских хо-

ризоната из којих потичу фауналне збирке. Животињски остаци сведоче о исхрани и економији становника Тврђаве Рас у раздобљу најинтензивнијег живота – од друге четвртине 12. до четврте деценије 13. века,⁹ у манастиру Студеници у времену од друге половине 13. до средине 15. века¹⁰ и на Руднику – од 14. до средине 15. столећа.¹¹

Резултати компаративне анализе

У средњовековној српској држави, која је добрим делом обухватала брдско-планинске крајеве, главна привредна грана била је сточарство. Узгајањем ситне и крупне стоке бавио се највећи број становника, а било је и професионалних сточара, који се јављају под општим називом *власи*. Стока је представљала главно богатство и често је, услед мањка новца, служила као средство плаћања. Највећи власници стоке, осим владара, били су припадници властеле и манастири.¹² Писани документи указују на то да је у Србији током средњег века било највише стада оваца, које су се гајиле заједно с мањим бројем коза, затим свиња, говеда, коња, бивола и пернате живине. Бивола је било на поседима манастира Деча-

³ S. Blažić, *Ostaci životinjskih kostiju sa lokaliteta Ras – Gradina*, у: М. Поповић, *Tvrđava Ras*, 439–445; С. Блажић, *Остаци животињских костiju са локалитета Рас – Градина*, Новопазарски зборник 23 (1999) 29–53. Претходно обрађене и публиковане фауналне збирке са заштитних ископавања на траси ауто-пута кроз Срем, због веома скромног обима, не представљају репрезентативна и поуздана сведочанства о економији тамошњих насеља: уп. С. Блажић, *Остаци животињских врста са локалитета на траси ауто-пута кроз Срем*, у: Археолошка истраживања дуж ауто-пута кроз Срем, ур. З. Вапа, Нови Сад 1995, 331–344.

⁴ N. Marković, J. Bulatović, *Ploughing in Medieval Times on the Territory of Present-day Serbia*, *Archeometriai Műhely* X/3 (2013) 225–230; J. Булатовић, Н. Марковић, *Остаци животиња из средњовековног утврђења Градина – Трешњевица код Ивањице*, Зборник Народног музеја XXI-1 (2013) 291–298; Н. Марковић, *Исхрана у манастиру Студеница: археозоолошка сведочанства*, у: М. Поповић, Манастир Студеница – археолошка открића, Београд 2015, 395–406; N. Marković, T. Radišić, V. Bikić, *Uloga živine u srednjovekovnoj ekonomiji manastira Studenice*, у: *Bioarheologija na Balkanu. Metodološke, komparativne i rekonstruktivne studije života u prošlosti*, ур. N. Miladinović-Radmilović, S. Vitezović, Beograd – Sremska Mitrovica 2016, 99–116; T. Mladenović, *Faunal remains from fortified medieval castle at the Kulina – Solotuša site (Western Serbia)*, *Archaeology and Science* 12/2016, 2017, 115–147; J. Булатовић, Н. Марковић, *Рудник 2009–2013: резултати археозоолошке анализе*, у: Рудник 1, истраживања средњовековних налазишта (2009–2013. година), ур. Д. Радичевић, А. Цицковић, Горњи Милановац 2019, 119–129.

⁵ S. Blažić, *Ostaci životinjskih kostiju*.

⁶ Н. Марковић, *Исхрана у манастиру Студеница*, 395–406; N. Marković, T. Radišić, V. Bikić, *Uloga živine*, 99–116.

⁷ J. Булатовић, Н. Марковић, *Рудник 2009–2013*, 119–129.

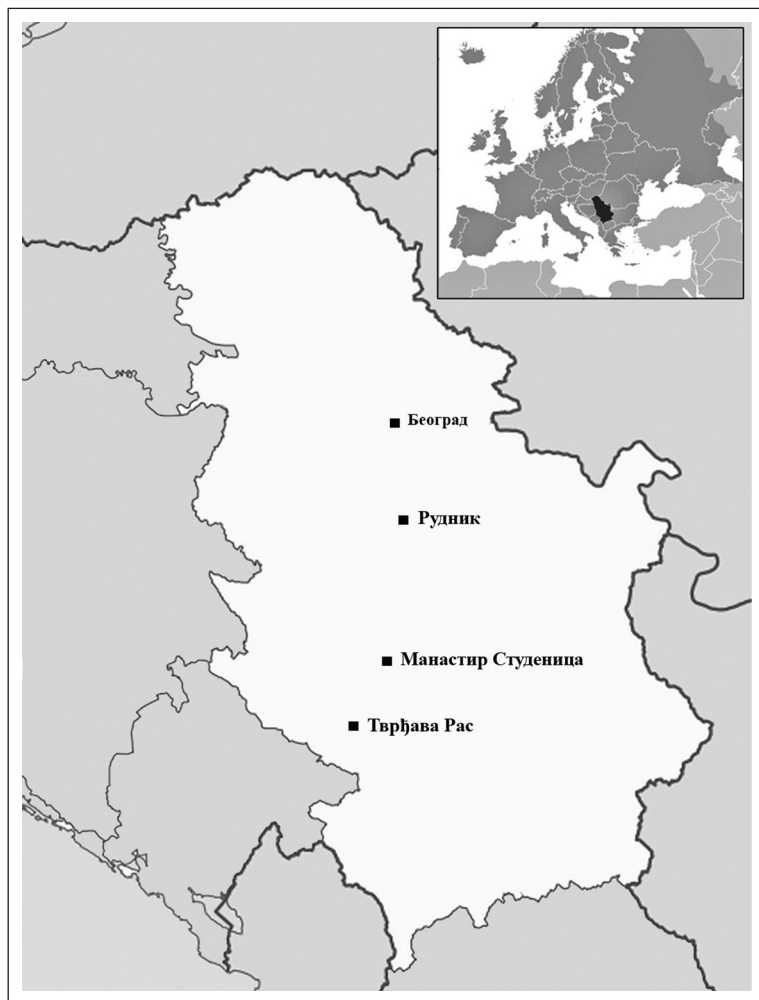
⁸ Уп. М. Поповић, *Tvrđava Ras*; М. Поповић, *Манастир Студеница*; Д. Радичевић, *Откривање средњовековног Рудника*, у: Рудник 1, истраживања средњовековних налазишта (2009–2013. година), ур. Д. Радичевић, А. Цицковић, Горњи Милановац 2019, 9–17; Д. Радичевић, А. Цицковић, *Археолошка истраживања средњовековних налазишта на Руднику 2009–2013. године*, у: Рудник 1, истраживања средњовековних налазишта (2009–2013. година), ур. Д. Радичевић, А. Цицковић, Горњи Милановац 2019, 19–57.

⁹ S. Blažić, *Ostaci životinjskih kostiju*, 440.

¹⁰ Н. Марковић, *Исхрана у манастиру Студеница*, 395–396.

¹¹ Д. Радичевић, А. Цицковић, *Археолошка истраживања*, 46.

¹² С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 310, 407, 411, 613.

Карта 1. Географски положај тврђаве Рас, манастира Студеница и Рудника

Map 1. Geographical location of the Ras Fortress, Studenica Monastery and Rudnik

на, у долини Вардара и на Приморју.¹³ Поред бивола, под утицајем са Истока, из византијског света, спорадично се јављају и помени крда камила, првенствено у јужним крајевима српских средњовековних земаља. Један од тих помена налазимо у житију краља Стефана Уроша II Милутина које је написао архиепископ Данило II. Описујући дарове које је краљ Милутин поклатио манастиру Пресвете Богородице у Трескавцу, недалеко од Прилепа, Данило II наводи мноштво злата, много стада оваца, чопоре (крда) камила и ергеле коња.¹⁴

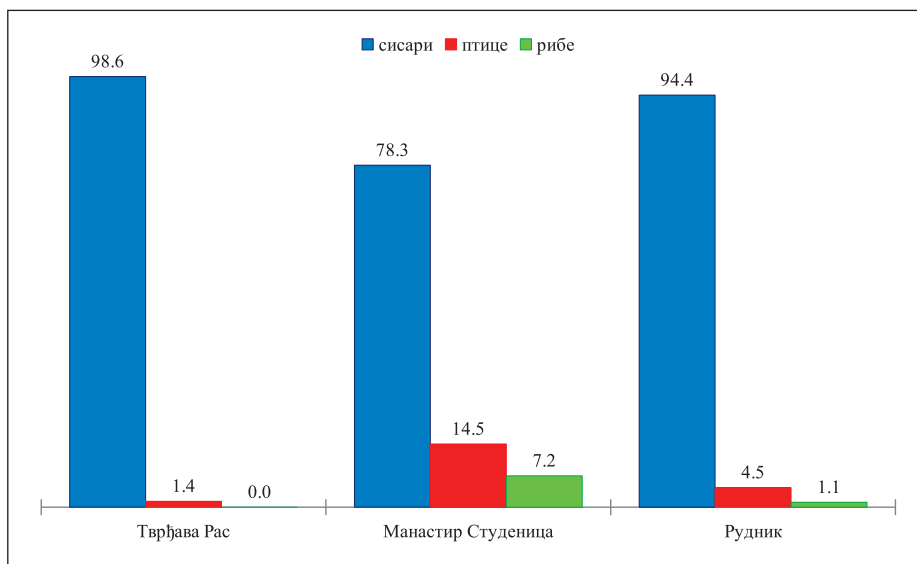
Иако чине основу у истраживању средњовековних економских образаца, писани документи пружају само делимичан увид у присуство, значај и процентуални удео различитих животињских врста у стратегијама привређивања одређеног села, града, трга, утврђења или манастира. С друге стране, анализа животињских остатака омогућава не само много детаљнији поглед на тај део средњовековне економије већ и међусобно поређење података, као што је то случај са фауналним збиркама из Тврђаве Рас, Студенице и Рудника.

Економски значај живине и рибе не може се поредити са оним што га је током средњег века имала крупна и ситна стока. Уз то, кости стоке се чешће прикупљају јер су уочљивије током ископавања.

Економски значај живине и рибе не може се поредити са оним што га је током средњег века имала крупна и ситна стока. Уз то, кости стоке се чешће прикупљају јер су уочљивије током ископавања.

¹³ Р. Катић, *Сточарство у средњовековној Србији*, Београд 1978, 50.

¹⁴ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и њисама Србије, Босне и Дубровника*, књига I: 1186–1321, ур. В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик, Београд 2011, 415.

Графикон 1. Релативна заступљеност остатака сисара, птица и риба на Тврђави Рас (БОП = 2814), у Манастиру Студеници (БОП = 1949) и Руднику (БОП = 448)

Graph 1. Relative distribution of mammal (blue), bird (red) and fish (green) remains at the Ras Fortress (NISP = 2814), Monastery Studenica (NISP = 1949), and Rudnik (NISP = 448)

Посматрано по класама, остаци сисара и птица заступљени су на сва три налазишта, док остаци риба изостају у фауналном узорку из Тврђаве Рас (графикон 1). Иако међу покретним археолошким материјалом из Тврђаве Рас није било прибора за риболов – удица и харпуна, мало је вероватно да се становници утврде изнад ушћа Себечевске реке у Рашку нису бавили риболовом и да бар повремено нису конзумирали рибу. Непостојање рибљих остатака у узорку могуће је из тафономских разлога, због крхкости самих костију и њиховог пропадања. Услед отежаних услова у којима су вршена археолошка истраживања Расе изостало је флотирање узорака из културних слојева, због чега смо остали лишени низа података о локалној флори и траговима житарица,¹⁵ а сасвим извесно и о остацима риба. Када су у питању птичје (кокошје) кости из Тврђаве Рас, њихов проценат такође треба примити с резервом, будући да су у питању ситни, тешко уочљиви

налази.¹⁶ Фаунални узорци из Студенице и Рудника сакупљани су такође ручно, због чега је сасвим могуће да су из истих разлога проценти остатака птица и риба и тамо мањи него што су реално били.

С обзиром на то да су планински предели прекривали велики део територије средњовековне Србије и да су се највеће реке налазиле у граничним пределима, не чуди што се огроман део становника највише хранио сточарским производима. У прилог подацима из писаних извора да се велики значај придавао овчарству сведоче и резултати археозоолошких анализа који показују да су у Тврђави Рас, Студеници и Руднику остаци оваца и коза далеко бројнији од осталих домаћих животиња (таб. 1). У сва три места, узгајаним стадима, овце су биле заступљеније и око три пута бројније од коза.¹⁷

У знатној мери узгајала су се још и говеда и свиње. По бројности остатака, у Тврђави Рас и Руднику домаће говече се налазило на другом, а у ма-

¹⁵ М. Поповић, *Tvrđava Ras*, 277.

¹⁶ Исто, 277.

¹⁷ S. Blažić, *Ostaci životinjskih kostiju*, 444; J. Булатовић, Н. Марковић, *Рудник 2009–2013*, 121; Н. Марковић, *Исхрана у манастиру Студеница*, 396–397.

таксон / taxa	Тврђава Рас / Ras Fortress	Манастир Студеница / Studenica Monastery	Рудник / Rudnik
Говече (<i>Bos taurus</i>)	446	176	109
Овца/коза (<i>Ovis/Capra</i>)	1972	989	213
Свиња (<i>Sus domesticus</i>)	246	313	70
Коњ (<i>Equus caballus</i>)	20	/	12
Магарац (<i>Equus asinus</i>)	1	/	/
Пас (<i>Canis familiaris</i>)	/	/	3
Мачка (<i>Felis catus</i>)	/	2	7
Јелен (<i>Cervus elaphus</i>)	52	1	2
Срна (<i>Capreolus capreolus</i>)	/	/	3
Дивља свиња (<i>Sus scrofa</i>)	36	/	/
Зец (<i>Lepus europaeus</i>)	4	46	2
Веверица (<i>Sciurus vulgaris</i>)	/	/	2
Птице (<i>Aves</i>)	38	282	20
Рибе (<i>Pisces</i>)	/	140	5
Јаковљева капица (<i>Pecten jacobaeus</i>)	/	/	1
Σ (БОП / NISP)	2815	1949	449

Табела 1. Заступљеност различитих таксона животиња на Тврђави Рас, у Манастиру Студеници и Руднику: БОП – број одређених примерака

(према: С. Блажић, *Остаци животињских костију*, 34; Н. Марковић, *Исхрана у манастиру Студеница*, 397, таб. 1; Ј. Булатовић, Н. Марковић, *Рудник 2009–2013*, 121, таб. 1)

Table 1. Distribution of various animal taxa at the Ras Fortress, Monastery Studenica, and Rudnik: NISP – Number of Identified Specimens

(after: С. Блажић, *Остаци животињских костију*, 34; Н. Марковић, *Исхрана у манастиру Студеница*, 397, таб. 1; Ј. Булатовић, Н. Марковић, *Рудник 2009–2013*, 121, таб. 1)

настиру Студеници на трећем месту (после свиња). Разлог за мању заступљеност свиња у Тврђави Рас и Руднику треба тражити у географској позицији тих места.¹⁸ Тврђава Рас је смештена на неприступачном планинском терену, где је и данас свињарство слабије развијено у односу на овчарство и говедарство. Стога су главну намирницу животињског порекла представљали производи од овце и козе, а потом говеда, док је појава свиња мања од уобичајене.

Највећи број чиниле су младе јединке, док је заступљеност одраслих свиња незнатна.¹⁹

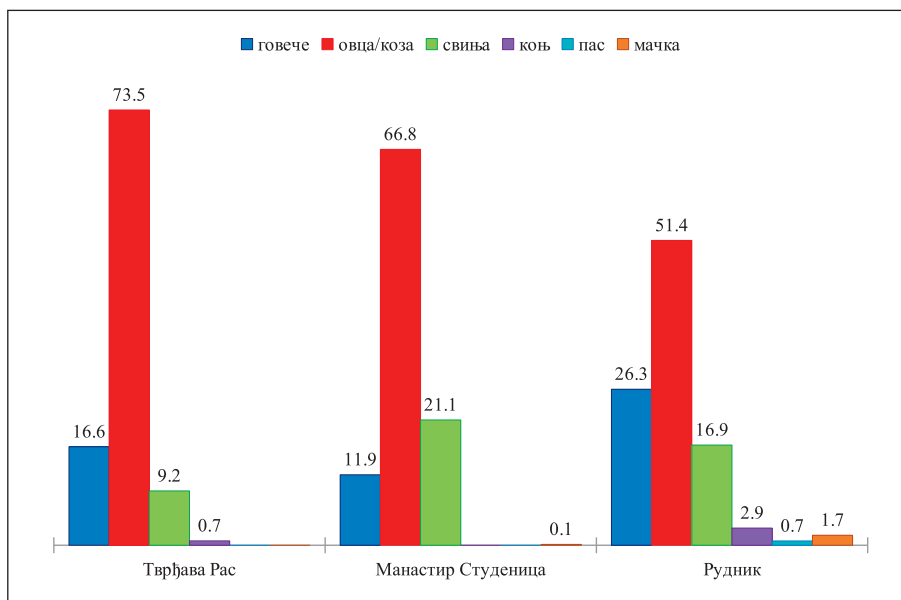
Остале домаће врсте, као што су коњ и магарац, посведочене су са мање од 1% остатака у узорку из Тврђаве Рас.²⁰ Заправо, нађена је само једна кост магараца,²¹ која представља за сада једини налаз ове врсте на средњовековним налазиштима у Србији. С обзиром на то да су ретки остаци коња налажени искључиво у одређеном делу Тврђаве Рас, у западном

¹⁸ М. Поповић, *Tvrđava Ras*, 31–34; Д. Радичевић, *Ошкривање*, 9.

¹⁹ S. Blažić, *Ostaci životinjskih kostiju*, 444–445.

²⁰ Isto, 440.

²¹ Isto, 445.

Графикон 2. Релативна заступљеност различитих домаћих животиња на Тврђави Рас (БОП = 2684), у Манастиру Студеници (БОП = 1480) и Руднику (БОП = 414)

Graph 2. Relative distribution of various domestic animals at the Ras Fortress (NISP = 2684), Monastery Studenica (NISP = 1480) and Rudnik (NISP = 414): cattle (dark blue), sheep/goat (red), pig (green), horse (violet), dog (light blue), and cat (orange)

сектору, као и да сви потичу од одраслих јединки,²² сматра се да месо те животиње није коришћено у исхрани становника тврђаве.²³ Такође, мали проценат костију коња објашњава се тиме што су угинуле животиње те врсте највероватније одбациване или закопаване изван бедема.²⁴ Тврђавска посада их је сасвим сигурно поседовала, о чему, уосталом, сведоче бројне потковице, као и други налази коњске опреме – псалије, метални делови узди и разводници кожног ремења.²⁵ У фауналном узорку са Тврђаве Рас уочљив је недостатак костију паса. Њих је у тврђави сигурно било, а као и у случају коња, сматра се да су угинули пси одбацивани и затрпавани изван бедема.²⁶

У манастиру Студеници су овце и козе гајене ради меса, млека и вуне, на шта указује њихова старосна структура.²⁷ Употреба говечета, с друге стране, била је више усмерена на производњу млека и коришћење у раду, о чему сведоче резултати анализе палеопатолошких промена на костима.²⁸ Од свиња су добијани првенствено месо и друге прерађевине, као што су кожа и маст. Од домаћих врста у манастиру Студеници јавља се и мачка. Као у Тврђави Рас, нису нађени остаци пса, врло вероватно из истог разлога (таб. 1; графикон 2). Такође, у узорку из Студенице нема ни остатака коња. С друге стране, остаци паса и мачака јављају се у фауналном узорку са Рудника. Ове врсте домаћих жи-

²² Isto.

²³ М. Поповић, *Tvrđava Ras*, 277.

²⁴ Isto, 277.

²⁵ Isto, 261, 277.

²⁶ Isto, 277.

²⁷ Н. Марковић, *Исхрана у манастиру Студеница*, 400.

²⁸ Исто, 399; Н. Марковић, Ј. Булатовић, *Ploughing in Medieval Times*, 227–228.

вотиња вероватно су представљале љубимце неких становника насеља.

Занимљиво је да је број присутних врста на Руднику највећи, иако је тамошњи узорак био мањи од друга два. Сасвим је могуће да разлог лежи у самом његовом положају – на раскрсници путева, као и у другачијем, трговачком и рудничком карактеру и другачијој организацији насеља у коме је живело имућније становништво разнородног етничког порекла. У прилог овој претпоставци можда сведочи и већи проценат остатака коња у Руднику у односу на друга два налазишта (таб. 1; графикон 2). Када су у питању овце и козе, од њих се највише користило месо, а у мањој мери млеко и вуна. Највећи број свиња клан је у периоду достизања оптималне тежине, када им је месо најквалитетније а његова количина највећа.

Старосна структура говеда са Рудника, у којој одрасле јединке чине већину, као и патолошке промене на костима указују на то да су она превасходно коришћена за вучу плуга или теретних кола, а да су клана за исхрану тек онда када нису више могла да обављају ту функцију.²⁹ Могуће је да су говеда довођена из околних села и продавана у Руднику, где су клана и где је вршена даља прерада њиховог меса и пратећих производа.³⁰ Такође, претпоставља се да је у једном делу насеља Рудник постојала и радионица за прераду коже.³¹ Тим занатом бавили су се кожухари и крзнари.³² Трагови драња примећени су на костима оваца, коза, говеда, свиња, као и коња.³³

Што се тиче птица, кокошка има нарочито значајно место у стратегији узгајања живине – због ви-

соке стопе репродукције, лако доступног извора протеина (меса и јаја) и, поврх свега, скромних услова гајења.³⁴ Поред кокошака и друге домаће живине, у средњем веку људи су за исхрану користили и дивље врсте, а највише дивље патке, фазане, гуске, јајебице и голубове.³⁵ Подаци из писаних извора слажу се у великој мери са археозоолошким налазима. Сви остаци птица из Тврђаве Рас и Рудника припадали су управо кокошкама,³⁶ док су у манастиру Студеници, осим њих, идентификоване и кости домаће патке, домаће гуске, голуба и орла.³⁷ Највећи број јединки свакако је и тамо припадао кокошкама, док је остале живине било знатно мање. На основу анализе старосне и полне структуре закључено је да су у узорку из Студенице заступљени остаци старијих кокошака, које су првенствено узгајане због јаја.³⁸ Супротна ситуација забележена је у Тврђави Рас, где све кости потичу од младих јединки, које су узгајане превасходно због меса.³⁹ Месо кокошака било је доступно и становницима Рудника.⁴⁰

Када је реч о српским земљама средњег века, у писаним изворима нема пуно података о узгоју живине. Сачуване белешке односе се на област Приморја – у једној се спомињу наполичари који су о празницима поклањали власницима земље по једну или две кокошке, а у другој је забележено да су приликом посета Дубровнику српски владари служени овчјим и живинским месом.⁴¹ На основу пречућених података стиче се утисак да је, поред лаког узгоја и доступности, живинско месо било цењена намирница.

²⁹ Ibid., 227–228; Булатовић, Марковић, *Рудник 2009–2013*, 125.

³⁰ Исто, 127.

³¹ Исто, 123.

³² С. Мишић, *Лов у средњовековној Србији*, Историјски гласник 1–2 (1995) 58.

³³ Ј. Булатовић, Н. Марковић, *Рудник 2009–2013*, 124.

³⁴ D. Serjeantson, *Birds*, New York 2009, 268.

³⁵ М. Спремић, *Јело и њиће*, у: Приватан живот у српским земљама средњег века, ур. С. Марјановић-Душанић, Д. Поповић, Београд 2004, 120; А. Dalby, *Tastes of Byzantium, The Cuisine of the Legendary Empire*, London 2010, 143.

³⁶ S. Blažić, *Ostaci životinjskih kostiju*, 440–441; Ј. Булатовић, Н. Марковић, *Рудник 2009–2013*, 120.

³⁷ N. Marković, T. Radišić, V. Bikić, *Uloga živine*, 102.

³⁸ Исто, 104–105.

³⁹ S. Blažić, *Ostaci životinjskih kostiju*, 445.

⁴⁰ Ј. Булатовић, Н. Марковић, *Рудник 2009–2013*, 120.

⁴¹ М. Спремић, *Јело и њиће*, 119.

Риба је била важна у средњовековној исхрани, првенствено због великог броја постних дана у години. Ловила се у мору и у великим и малим рекама и језерима, која се у старим ћириличним текстовима називају *блаша*. Риба се могла наћи и на тржницама градова у залеђу, а не само у онима близу мора и река. Првенствено је била доступна вишим друштвеним слојевима, на првом месту владару, властели и манастирским домаћинствима. Нарочито значајно место имала је у исхрани монашких заједница, па је њена употреба у исхрани монаха за време поста била регулисана већ Студеничким типиком који је 1208. године саставио Сава Немањић.⁴² На основу сачуваних повеља може се закључити да су у периоду од 13. до 15. века сви значајни манастири имали не само своје рибњаке и риболовишта – преграђене делове реке у којима се ловила риба – већ и специјализоване риболовце.⁴³ Међутим, за посебне прилике и светковине риба је набављана и из удаљених крајева.

Тако је у Студеничкој повељи записано да ктитор налаже да се за манастирску славу набавља риба из Зете,⁴⁴ а нарочито цењена била је дунавска риба. Писане податке потврђују и резултати археозоолошких анализа. У манастиру Студеници, поред остатака локално доступних врста риба – шарана, сома и штуке, заступљени су и остаци квалитетних дунавских врста – моруне, руске јесетре и паструга.⁴⁵ Те рибе су у Студеницу стизале целе, највероватније усолјене. Занимљиво је да међу риблим остацима нису уочене салмонидне врсте као што је речна пастрмка. Будући да река Студеница и данас представља станиште те врсте, може се оправдано прет-

поставити да је и током средњег века било преграђених делова реке или манастирских рибњака у њеној близини. Стога је мало вероватно да пастрмка није била конзумирана у Студеници, те изостајање њених остатака, пре свега, треба повезати са тафономским карактеристикама узорка, као и са чињеницом да су се остаци пастрмке, будући веома ситни и крхки, вероватно лако могли превидети приликом ископавања.⁴⁶

За разлику од Студенице, или новобрдског „закон“, на пример, у коме су постојале одредбе о набавци и квалитету рибе,⁴⁷ писаних података о трговини рибом у средњовековном Руднику нема. Археозоолошки подаци, међутим, указују да је тамо стизала квалитетна риба из равничарских река, као што су шаран и кечига.⁴⁸ С друге стране, на подручју Рудника нађен је и фрагмент љуштуре шкољке Јаковљеве капице.⁴⁹ У питању је ендемска врста која насељава Медитерански басен. Међу католичким монасима та врста шкољке представља је обележје ходочашћа у знаменито светилиште Сантјаго де Компостела (Santiago de Compostela) у Галицији, где су биле мошти Св. Јакова⁵⁰ а ношена је као привезак око врата.⁵¹ С обзиром на то да је љуштурска Јаковљева капица са Рудника фрагментована, не може се поуздано утврдити да ли је ношена као привезак, мада би се могла довести у везу с тамошњим римокатоличким становништвом.⁵² О присуству католичких ходочасника у овом месту сведоче и други покретни археолошки налази – бронзани лим са представом Распећа и оловна иконица са представом Богородице и младог Христа.⁵³ Њихова појава не изненађује, будући да писани извори наводе да

⁴² Т. Јовановић, *Студенички типик: царски уставник манастира Студенице*, Београд 1994, 110–111.

⁴³ С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода у српским земљама средњег века*, Београд 2007, 89–102.

⁴⁴ С. Новаковић, *Законски синоменици*, 569.

⁴⁵ Н. Марковић, *Исхрана у манастиру Студеница*, 403.

⁴⁶ Исто.

⁴⁷ М. Спремић, *Јело и пиће*, 122.

⁴⁸ Ј. Булатовић, Н. Марковић, *Рудник 2009–2013*, 120.

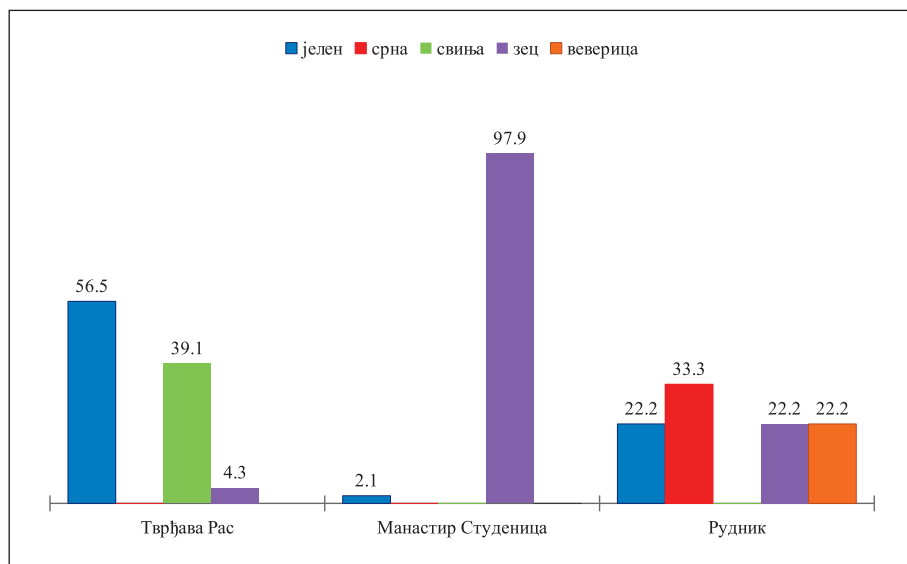
⁴⁹ Исто, 120–121.

⁵⁰ М. Вујовић, *Ходочасничка шкољка из Браничева*, Гласник Српског археолошког друштва 29 (2013) 294.

⁵¹ S. Vallet, *Le coquille du pèlerin dans les sépultures médiévales du sud-ouest de la France*, *Archéologie du Midi Médiéval* 26 (2008) 242–244.

⁵² Ј. Булатовић, Н. Марковић, *Рудник 2009–2013*, 126.

⁵³ Д. Радичевић, А. Цицковић, *Археолошка истраживања*, 36.

Графикон 3. Релативна заступљеност различитих дивљих животиња на Тврђави Рас (БОП = 92), у Манастиру Студеници (БОП = 47) и Руднику (БОП = 9)

Graph 3. Relative distribution of various wild animals at the Ras Fortress (NISP = 92), Monastery Studenica (NISP = 47), and Rudnik (NISP = 9): deer (blue), roe deer (red), boar (green), hare (violet), and squirrel (orange)

су у Руднику од самог оснивања насеља постојале значајне колоније Саса, Которана и Дубровчана.⁵⁴

Од нарочите важности јесте питање постојања дивљачи у археозоолошким целинама, односно њеног коришћења у исхрани током средњег века. Наиме, лов је у то време био привилегија и забава владајућег слоја, али и обавеза зависног становништва. У српским земљама средњег века постојала су посебна ловишта која је владар поклањао властели и манастирима. Посебно популаран међу властелом био је лов на племениту дивљач – на јелена. Соколарство је такође представљало једну од престижнијих техника лова, будући да су помоћу соколова и других грабљивица ловљене птице попут патака, фазана, препелица и јаребица. Витезови су своје вештине показивали и доказивали у лову на опасне звери, као што су медведи и вукови. Те предаторске врсте нападале су и стада сточара, па је њихов лов представљао и практичну потребу. Лов на дивље сви-

ње био је посебно опасан, јер су се оне ловиле копљем изблиза. У Душановом законнику постојале су одредбе на основу којих су одгајивачи паса (псари) и соколова (соколари) имали посебне привилегије.⁵⁵

За разлику од крупне дивљачи, ситна дивљач није била атрактивна за витешки лов, па ју је углавном ловило зависно становништво. Шуме су обилевале зечевима, лисицама, кунама и ласицама, а реке видрама и дабровима. Лов на те животиње био је веома развијен услед разгранате трговине њиховим крзном. Поједини писани извори указују на значај трговине кожом и крзном у средњовековном Руднику. Тако се, на пример, у тестаменту Томка Никше Олтића, који је умро у Руднику, поред друге робе спомињу и коже од куне, док је дубровачки трговац Грубач Храњеновић у својој кући на Руднику имао одређену количину крзна од куне, лисице и веверице.⁵⁶ Занимљиво је што су остаци дивљих животиња у фауналном узорку са Рудника веома слабо

⁵⁴ В. Петровић, Д. Булић, *Проблем убикације средњовековног Рудника*, Историјски часопис LVIII (2009) 47.

⁵⁵ С. Мишић, *Лов*, 58.

⁵⁶ Исто, 55.

заступљени у односу на друга два налазишта, али је број врста од којих потичу највећи (графикон 3). Осим срне и јелена, идентификовани су и остаци зеца и веверице, чије је крзно било на цени и, како историјски подаци указују, предмет трговине.⁵⁷

С друге стране, у Студеници су све кости дивља-чи потицале од зеца, осим фрагмента парошка јеленског рога који је могао да представља сировину и да припада одбаченом рогу, а не уловљеној животињи.⁵⁸ С тим у вези, интересантан је податак из Грачаничке повеље да је земљорадничко становништво са манастирског властелинства било дужно да три дана у години лови зечеве.⁵⁹ Оправдано је претпоставити да је слична уредба постојала и у Студеници, јер на њену практичну примену упућују нађене кости зеца. Међу остацима дивљих животиња у Тврђави Рас најзаступљеније су кости јелена.⁶⁰ Поред меса за исхрану, уловом ове врсте обезбеђивани су и рогови, који су представљали значајну сировину за израду различитих предмета. Осим готових или полузавршених израђевина, из Тврђаве Рас потиче и мношто необрађених делова јеленских рогова, од којих су неки, најчешће парошци, представљали отпадни материјал, док би се неки већи комади могли сматрати необрађеном сировином.⁶¹ Међу тамошњим становницима, поред лова на јелене, омиљен је био и лов на дивље свиње. Ловљени су и зечеви, али се њихово месо, судећи према броју откритих остатака, ретко налазило на трпези.⁶²

Закључна разматрања

Анализом скелетних остатака животиња добијају се значајне информације о обрасцима привређивања у различитим типовима насеља, што је показала и ова компаративна студија. Иако се археозоолошка истраживања средњовековне епохе на територији данашње Србије налазе на самом почетку, досад публиковане фауналне збирке ипак пружају како увид у појединости економије одређених места тако и могућност сагледавања и међусобног поређења

археозоолошких одлика различитих типова насеља. Неспоран је и веома значајан подстицај Марка Поповића у иницијалним корацима анализе животињских остатака и утемељења тог сегмента интердисциплинарних истраживања у нашој средњовековној археологији, будући да је на тај начин знатно употпунио методолошки приступ археолошким проучавањима и успоставио модерне стандарде истраживања, пруживши притом прилику археозоолозима да фокус својих истраживања усмере и на ову динамичну епоху на простору Србије.

Резултати компаративне анализе фауналних збирки из Тврђаве Рас, манастира Студенице и Рудника показали су сличности, али и поједине специфичности у обрасцима употребе животиња. Остаци сисара су процентуално најзаступљенији на сва три налазишта, а затим следе птице, док су остаци риба нађени у узорцима из Студенице и Рудника. И поред запаженог удела рибљих остатака и великог спектра врста, главне намирнице за исхрану становништва потичу од сточарских производа. То није чудно ако се имају у виду географске одлике средњовековних српских земаља и велики удео сточарства у привређивању. У прилог подацима из писаних извора сведоче резултати археозоолошких анализа, а они указују на то да су у Тврђави Рас, Студеници и Руднику остаци оваца и коза процентуално најзаступљенији у односу на друге домаће врсте. У великој мери узгајани су још и говеда и свиње. Мања заступљеност домаћих свиња у Расу и Руднику била је сасвим сигурно условљена њиховим географским положајем.

Сви остаци птица из Тврђаве Рас и Рудника припадали су кокошкама, док су у манастиру Студеници, осим њих, процентуално најзаступљенијих, идентификоване и кости домаће патке, домаће гуске, голуба, као и једна кост орла. Ти налази су такође у сагласју са историјским изворима, који кажу да се у средњем веку од живине највише узгајала кокошка. Подаци о старости домаће кокошке наво-

⁵⁷ Исто.

⁵⁸ Н. Марковић, *Исхрана у манастиру Студеница*, 397.

⁵⁹ М. Павловић, *Грачаничка повеља*, Гласник Скопског научног друштва 3 (1928) 127.

⁶⁰ S. Blažić, *Ostaci životinjskih kostiju*, 440.

⁶¹ М. Поповић, *Tvrđava Ras*, 274.

⁶² S. Blažić, *Ostaci životinjskih kostiju*, 440–443.

де на закључак да је у Тврђави Рас та врста превасходно коришћена као извор меса, док је у Студеници и Руднику узгајана због јаја и меса.

Остаци риба најбоље осликавају разлике у исхрани становника различитих типова насеља. У манастиру Студеници, поред локално доступних врста риба, значајно су заступљени и остаци великих дунавских врста. Процентуални удео рибљих остатака у фауналној збирци из Студенице знатно је већи него у Руднику, где је квалитетна риба такође стизала, али у далеко мањој мери. Спектар рибљих врста и њихова процентуална заступљеност у Студеници сагласни су са историјским подацима, на првом месту из Студеничке повеље и Студеничког типика – докумената из којих се увиђа значај рибе у исхрани монашке заједнице, као и потреба за њеном набавком из различитих крајева (Зета и Дунав).

Удео остатака дивљачи на сва три налазишта знатно је мањи од удела домаћих животиња. Међу дивљим животињама у Тврђави Рас најзаступљенији по броју остатака јесте јелен. Поред меса, уловом јелена прибављане су и сировине за израду различитих предмета – рогови и кожа. Дивља свиња је такође била значајна ловна врста у Расу, а у мањем проценту то је био и зец. Занимљиво је да у Студеници и Руднику нема остатака дивље свиње, док се остаци јелена јављају само са два налаза из Рудника и једним из Студенице. Ове врсте дивљачи наводе се у историјским подацима као предмет лова племства. С обзиром на то да је владар у одређеним приликама боравио у Тврђави Рас, остаци јелена и дивље свиње могу бити сведочанство о лову племства. С друге стране, једину дивљач у Студеници представља зец. На основу поређења са писаним подацима

(Грачаничка повеља), можемо претпоставити да је и у Студеници постојала уредба о организованом лову на зечеве за потребе манастирске економије. Занимљиво је то да је у фауналној збирци са Рудника удео дивљих врста мањи него у Расу и Студеници, али је диверзитет врста највећи. Поред срне и јелена, идентификовани су и остаци зеца и веверице, чије је крзно било на цени и, како казују историјски подаци, предмет трговине у Руднику.

Резултати ове студије упућују на закључак да у обрасцима привређивања и начинима употребе животиња постоје извесне разлике што су условљене различитим карактером анализираних насеља. Специфичности Тврђаве Рас, манастира Студенице и Рудника одразиле су се и на карактеристике фауналних збирки. Међутим, треба имати на уму и мали број археозоолошких студија из периода средњег века, а нарочито из различитих типова насеља, због чега је још увек рано да се уочене разлике тумаче као општа правила. Примењена компаративна анализа представља добру полазну основу и пример новог приступа у циљу разумевања стратегија привређивања и употребе животиња у средњовековним српским земљама.

Напомена

Раг је настао као резултат истраживања у оквиру пројекта Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије: „Процеси урбанизације и развоја средњовековног друштва“ (бр. 177021) и „Биоархеологија древне Европе – људи, животиње и биљке у праисторији Србије“ (бр. 47001). Захваљујемо колеџници др Весни Бикић из Археолошког института на корисним сугестијама при изради чланка.

Nemanja Marković

Institute of Archaeology, Belgrade

Jelena Bulatović

University of Belgrade, Faculty of Philosophy, Laboratory for Bioarchaeology

Archaeozoological Aspects of Medieval Subsistence in the Fortress of Ras, Studenica Monastery and Rudnik

Current knowledge in present-day Serbia regarding the subsistence, particularly of animal husbandry and the diet of medieval inhabitants, is rather scarce and mostly based on a few written sources. As a result, we can only reconstruct the diet of certain categories of the population, as well as the economic strategies of different types of settlements. However, the lack of such data has been largely overcome by the study of animal remains from archaeological sites. They provide valuable direct evidence, crucial for understanding the role of different animals in the economy of medieval Serbia. Until recently, the only archaeological evidence regarding the diet of the medieval Serbian population was animal remains from the Fortress of Ras. Thanks to the director of archaeological research, Marko Popović, who initiated the study of diet and subsistence at this fortress, Svetlana Blažić carried out an analysis of animal remains and, by publishing the results, set a foundation for the development of archaeozoological research of the medieval period in Serbia. In the last ten years, archaeozoology, in general, and medieval archaeozoology, in particular, have been developing rapidly in Serbia. For the first time, these new studies have given us the opportunity to compare previously published results of the analysis of animal remains from three medieval sites in Serbia – the Fortress of Ras (the second quarter of the 12th – the fourth decade of the 13th century), Studenica Monastery (the second half of the 13th – the middle of the 15th century) and Rudnik (the 14th – mid-15th century). To determine whether there were any differences in diet and economic strategies practiced in these settlements, which were of different types and characteristics, we conducted a comparative analysis of available archaeozoological data, as well as of written sources about animal use in medieval Serbia. These sites were taken as case studies, not only because of their significance in medieval Serbia, but also because of their large, representative faunal assemblages, which were recovered from clearly distinguished, well-studied and reliably dated settlement horizons.

The results of this comparative analysis indicate similarities, but also some specific patterns of animal use in the Fortress of Ras, Studenica Monastery and Rudnik. Mammal remains were the most prevalent at all three sites, followed by birds, while fish remains were only present in the samples from Studenica and Rudnik. A major part of the diet was composed of livestock products. Therefore, animal husbandry was of the greatest significance to the economy. Written sources and results of archaeozoological analyses both indicate that sheep and goat husbandry were of large importance. They were the most represented species in the faunal assemblages from all three sites. Cattle and pigs were also herded.

Among bird remains, at the Fortress of Ras and Rudnik, only those of domestic chickens were identified, while at Studenica, besides them, domestic duck, domestic goose, as well as pigeon and eagle were present. The chicken age data implies that they were primarily used as a source of meat in the Fortress of Ras, while in Studenica and Rudnik they were used for eggs and meat. Fish remains reflect most differences in the diet of the inhabitants of these three different types of settlements. Locally available fish species – carp, catfish and pike, as well as the large Danube River species such as beluga, Russian sturgeon, and stellate sturgeon, were consumed at the Studenica Monastery. Good quality fish, such as carp and catfish were also consumed in Rudnik, however, in much smaller quantities. The Studenica Charter and the Studenica Typikon recognised the importance of fish in the diet of the monastic community, as well as the need for its procurement from different distant regions (e.g. the Zeta and Danube). Wild animals were not frequent at any of the three sites. Red deer was the most abundant at the Fortress of Ras. The hunting of red deer, in addition to its meat, was oriented towards raw material (antlers and hide) procurement. The wild boar was also a significant hunting species in the Fortress of Ras, and, to a lesser extent, hare. Written sources indicate that these game species were hunted by nobility. Considering that a

ruler stayed at the Fortress of Ras on a variety of occasions, the remains of red deer and wild boar could be evidence of hunting by the nobility. On the other hand, hare represents the only game species (if we exclude one red deer antler fragment) at the Studenica Monastery. Based on written data (e.g. the Gračanica Charter), we can assume that there was a decree on organised hare hunting for the needs of the Studenica Monastery economy (as was the case with the Gračanica Monastery).

Even though the frequency of wild species is lowest at Rudnik, the species diversity is richest. Besides red and roe deer, hare and squirrel, whose fur was expensive (as historical data also indicates), were present and traded in Rudnik. It can be concluded that there are some differences in the subsistence patterns and the ways of animal

use, which were conditioned by different characteristics of the analysed settlements. The peculiarities of the Fortress of Ras, the Studenica Monastery and Rudnik were also reflected in the characteristics of their faunal assemblages. However, it should be borne in mind that there are still very few archaeozoological studies of material from medieval sites in Serbia, especially regarding different types of settlements, so it remains too early to interpret the observed differences as general rules. The applied comparative analysis in this paper is a good starting point and an example of a new approach to understanding the economic strategies and use of animals in medieval Serbian countries.

Translated by the author

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

902/904(497.11)"04/14"(082)

902/904(4)"04/14"(082)

902.3(082)

012 Поповић М.

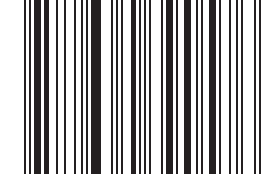
СВЕТ средњовековних утврђења, градова и манастира :
омаж Марку Поповићу = The Medieval World of Fortresses,
Towns and Monasteries : homage to Marko Popović / уред-
ници Вујадин Иванишевић, Весна Бикић, Иван Бугарски.
– Београд : Археолошки институт : Омладинско позориште
Дадов = Belgrade : Institute of Archaeology : Youth theatre
Dadov, 2021 (Београд : Бирограф). – 359 стр. : илустр. ; 28
cm. – (Посебна издања / Археолошки институт ; бр. 74)

Радови на срп. и енгл. језику. – Текст ћир. и лат. – Слика М.
Поповића. – Тираж 500. – Стр. 10–13: Омаж Марку Попо-
вићу / Уредници. – Напомене и билиографске референце
уз радове. – Резимеи на више језика.

ISBN 978-86-6439-057-6 (АИ)

1. Иванишевић, Вујадин, 1958– [urednik] 2. Бикић, Весна,
1963– [urednik] 3. Бугарски, Иван, 1975– [urednik]
а) Поповић, Марко (1944–2020) – Библиографије б)
Археолошка налазишта – Србија – Средњи век – Зборници
в) Археолошки налази – Србија – Средњи век – Зборници
г) Археолошка налазишта – Европа – Средњи век – Зборни-
ци д) Археолошки налази – Европа – Средњи век – Зборни-
ци ђ) Археолошка истраживања – Зборници

COBISS.SR-ID 30560009

9 788664 390576

АРХЕОЛОШКИ ИНСТИТУТ, БЕОГРАД
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY, BELGRADE

DADOV
Omladinsko pozorište

ГРАД БЕОГРАД – Омладинско позориште ДАДОВ
THE CITY OF BELGRADE – Youth theatre DADOV

